

ПЕРЕМОЖЕЦЬ
КОРОНАЦІЇ СЛОВА

Тетяна Белімова

Mondeleż
International

Вісний спіз

Тетяна Белімова Вільний світ

предоставлено правообладателем

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=10215189

*Тетяна Белімова «Вільний світ», роман: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»; Харків; 2014
ISBN 978-966-14-7845-8, 978-966-14-7952-3*

Аннотація

Ця сімейна сага – про дві звичайні українські родини. Але час, у якому їм судилося жити, незвичайний: Україна ХХ століття, воєнне лихоліття. На долі цих людей припало багато випробувань: окупація, втрата домівок, розпорошення родини, концентраційні табори, остарбайтерство й еміграція... Герої намагаються зрозуміти – чи можлива свобода в заґратованому світі, та й де він, той кращий світ? Чи існує взагалі?

Содержание

Передмова	5
Поля	7
Нюся	11
Клава	15
Єфрем	18
Втеча	23
Агафія	26
Приїзд	29
Кінець ознакомительного фрагмента.	31

Тетяна Белімова

Вільний світ

Лауреат I премії Міжнародного літературного конкурсу романів, кіносценаріїв, п'єс, пісенної лірики та творів для дітей «КОРОНАЦІЯ СЛОВА»

«Коронація слова» створює для вас нову хвилю української літератури – яскраву, різножанрову, захопливу, – яка є дзеркалом сьогодення і скарбом для майбутніх поколінь.

Тетяна та Юрій Логущі, засновники проекту

Міжнародний літературний конкурс романів, кіносценаріїв, п'єс, пісенної лірики та творів для дітей «Коронація слова» був заснований за підтримки бренда найпопулярнішого українського шоколаду «Корона». Головна мета конкурсу – сприяння розвитку новітньої української культури.

Література, кіно, театр і пісня обрані не випадково, адже саме ці жанри є стратегічними жанрами культури, що формують і визначають зрілість нації.

Метою конкурсу та його завданням є пошук нових імен, видання найкращих романів, стимулювання й підтримка сучасного літературного процесу, кіно й театру і як наслідок – наповнення українського ринку повнокровною конкурентоспроможною літературою, а кіно й театру – якісними українськими фільмами й п'єсами.

koronatsiya.com

Передмова

Ліричний голос української Кліо

Тетяна Белімова – двічі «коронована» письменниця. 2013 року її дебютний роман «Київ. ua» здобув третю премію «Коронації слова», привернувши увагу читачів щирістю і драматизмом оповіді, глибиною розуміння людського серця. Уже цього року рукопис нового твору «Вільний світ» високо оцінило журі, і авторка отримала «золото» конкурсу.

«Було три сестри...» – так по-казковому починається роман, але він не обіцяє нам ані пригод богатирів, ані зустрічей із фантастичними істотами, ані весілля у фіналі. Герої «Вільного світу» живуть не в зачаклованому лісі чи царстві морському, а в Україні ХХ століття, у часи воєнного лихоліття, яке готує люті випробування кожному з них. Роман-обрис Тетяни Белімової – про національну історію, яку, за відомим висловом Володимира Винниченка, не можна читати без брому. Письменниця підхопила традицію Олександра Довженка, Михайла Стельмаха, Івана Багряного, Уласа Самчука, Марії Матіос та Оксани Забужко, розгорнувши власну візію «України в огні».

«Вільний світ» – це сімейна сага, що розповідає про дві звичайні українські родини: одну – з Труханового острова в Києві, другу – з мальовничого села Княжа Криниця на Черкащині. Люблячі і працьовиті батьки, розумні і вродливі діти... Однак жодним рядком історія не нагадує омріяну шевченківську ідилію з вишневими садками й солов'їними гаями. Перед нами – складна сув'язь багатьох людських доль. Звивисті стежки водитимуть героїв просторами України, Німеччини і далекої екзотичної Австралії. Доля матері, яка втратила дитину. Доля дружини ворога народу. Доля сироти, батька якого забрав голод 1933-го. Доля дівчини, яка не дочекалася милого з війни і вже не зазнає жіночого щастя. Доля киян в окупованому і зруйнованому місті. Доля військовополоненого, який будь-що-будь намагається вижити в таборі. Доля остарбайтера в німецькому Айгаху. Доля емігранта, що, мов самотній листочок, відірвався від дерева роду... Авторка вперто допитується: чому українцям у ХХ столітті не судилося бути господарями на своїй землі? Чи можлива свобода в загратованому світі? І де він – той кращий світ: може, за залізною завісою або навіть за океаном? Що дасть волю нашим героям – тяжка праця, палке кохання чи тихе сімейне щастя? І чим тоді стане для людини її нація – прокляттям, трагедією або джерелом внутрішньої сили й здатності опиратися ворожим обставинам?

«Вільний світ» – це зворушливий, ліричний, вишукано-жіночний роман, де правда життя вимірюється не сухою цифрою, а білими трикутничками фронтових листів, потьмянілими світлинами, відчайдушними материнськими молитвами, загадковими пророцтвами й віщими снами, куди приходять померлі, щоб розрадити і зцілити душу, застерегти й оборонити. Роман складався за родинними переказами, дбайливо збереженими сімейними історіями і свідченнями. «Вільний світ» – це роман-пам'ять, яка буває гіркою, болючою і просвітлено-ніжною. Письменницю надихала українська Кліо, муза історії, яка змішала на мистецькій палітрі трагічні барви з ліричними. Ми побачимо людину то цяtkою на березі вічної ріки часу, то великим планом – у її стійкості, мужності, доброті, милосерді, прив'язаності до рідної землі. Тетяна Белімова вміє уважно слухати своїх героїв, відчувати їхню правду, щоб донести до нас, читачів, просту і зрозумілу життєву мудрість: свобода людини живе в її серці.

Софія Філоненко доктор філологічних наук

* * *

Присвячую...

Поля

*Проходила по полю
Обніжками, межами.
Біль серце опромінив
Блискучими ножами.
Поглянула – скрізь тихо.
Чийсь труп в житах чорніє...
Спросоння колосочки:
Ой радуйся, Маріє!*

Павло Тичина. Скорбна мати

Було три сестри... У якомусь іншому житті. Вона – Нюся – старша, Поля (бідна маленька Поля, приречена від народження через фатальну ваду серця) – середня, і Клава – наймолодша. А ще був брат – найстарший, найкоханіший (у тата – у мами – у сестер – бабусь – дідусів, бо ж один) – Жора. Чому був? Він і зараз є! Він же десь є?

Але Поля померла... Це сталося рік тому. Її маленьке хворе серце просто не витримало (вона так і сказала перед останнім своїм віддихом: «Нема сил терпіти... серце вже не може...»), але спершу були оці страшні слова... нагромадження слів. Слова, які окреслювали невідворотний вимір долі кожного з них...

Що Поля не така, що вона «бачить», відчуває й промовляє те, що лише має бути, – про це незабаром дізналися всі тут, на маленькому Трухановому острові.

– Не можна ж так! Люди добрі! – Мати підпирає двері, не пускаючи до Полі чергового «відвідувача».

– Тю! Та я ж не за «просто так»! Я ж віддячу...

– Нехай, мамо... Пустіть його... Я все йому скажу...

Маленьке зіщулене тільки на ліжку. Поля жестом підкликає Клаву й дає кілька принесених «відвідувачем» цукерок. «Поділися з Нюсею...» – вичавлює синюватими губами.

І Клава швидко перебігає в іншу кімнату, де Нюся під вікном на лавці з незмінною книжкою («На й тобі! Поля дала!»). Із сіней долинають приглушені материні благання (укотре просить дати дочці спокій, не мучити смертельно хворої), схлипування «чужого» дядька (розчулився з подробиць свого дитинства, яких ніхто не міг знати, як же це вона знала? вона? скільки там їй років? чотирнадцять? чи, може, Поля щось «сказала»? страшно... неминуче...).

Полі завжди погано після «цього». Біля її ліжка мати. Вона благає Полю «не приймати» («Доню! Просю тебе!»). Але Поля лише всміхається. Вона гарна тою білою, безкровною, наче аж напудреною, матово-порцеляною красою, властивою серцевим хворим. І ця виняткова блідість, поєднана з великими карими очима й в'юнкими кільцями темного волосся, що надає її зовнішності чогось демонічного, казкового (якби не вічно підсинені вуста, хрипкий приди́х, який округлює рот у пошуках повітря, ніхто б і не завважив, що це смертельно хвора дівчинка), змушує всіх цих зайд, гультаїв, просто не перейнятих виживанням роззяв юрмами збігатися сюди, до неї, аби почути «суд» чи «присуд» долі.

– Мамо! Не забороняйте мені... – Поля опускає очі.

Вона не хоче засмучувати матір. Вона не може їй просто у вічі сказати, що – знає – свою – долю – що – вже – недовго – лишилося. Не має сил пояснювати, що їй так цікавіше, ніж цілий день дивитися в стіну чи у вікно, хай за тим вікном весна, розмай Дніпрового плеса, щебет птахів, гілочка бузку, що ось-ось має розквітнути. Так краще – для неї, для тих бідолах, що шукають відповіді. Вона їм допоможе! Вона здатна їм допомогти! А їй? Її вже ніхто не врятує...

– Мадам Терещенко! Ви марно по мене посилаєте! Чуєте? Я не хочу ваших грошей! Якби ви навіть продали все – все, що маєте, – і повезли Полю у Швейцарію... то й тоді б ви нічого не змінили... Зрозумійте! Це не лікується! – Лікар відмовляється від чаю, але гроші з матиного п'ястука таки запхнуто в кишеню його тонкої в ледь помітну смужку камізелки.

За масивною діжкою з фікусом, у куточку, – ікони (від дверей геть їх непомітно). На одній, великій, зображено Вербну неділю: в'їзд Ісуса на осляті в Єрусалим. На іншій, такого ж розміру, – Миколу Чудотворця. На декількох маленьких – незмінна Богородиця, свята Аполлінарія, ще якісь лики в стертій позолоті. Агафія навколішках. Молиться.

– Мамо... – це Поля кволо стогне за стіною. – Позви маму...

– Так нема ж її, пішла на Поділ по лимони... Ти ж сама її просила...

Тихий сміх... Полі смішно, хоч і боляче сміятися... Вона знає, що мама нікуди не йшла (вона ж бачить її в тому темному кутку, вкляклу перед іконами, так, ніби й нема цієї стіни між кімнатами). По лимони пішов дядько Федір – сусід. Йому однак треба було до міста. А мама хотіла трохи поспати після безсонної ночі біля ліжка важкохворої, але знову не заснула...

– Нюсю... – синява Полиних вуст стала така виразна, що вони скидаються на чорничну аплікацію на геть білому обличчі. – Позви маму... я погладжу її по голові, і вона зможе заснути... Я їй допоможу...

Агафія все чує в сусідній кімнаті. Важкі гарячі сльози градом котяться по впалих щоках. Ні! Вона не хоче! Не хоче, щоби Поля витрачала рештки себе на неї!

Рипнули вхідні двері (а ніби ж нещодавно змащували), увійшов Семен. Нечутно ступаючи, прослизнув за діжку з фікусом і вступився в дружину.

– Ну? Як? Довго? Мучитися? – Усі ці німі запитання, сто разів промовлені вголос, повисли в повітрі зримими знаками дражливого неспокою, відчутної фізично трагедії. Адже це так несправедливо! Чому вона? За віщо? Така чиста... особлива... єдина дівчинка, бо така схожа на нього, на свого тата.

– Лікар більше не прийде...

Семен намагається обійняти Гафійку за плечі, але вона виривається, затискає в собі новий підступний вибух плачу і в ревній нестямі зводить очі догори, туди, де, де... Невже Він не чує? Не бачить? Не допоможе? Вона не хоче й не може змиритися... Є й інші лікарі! Хай цей геніальний Самойлович хоч сто разів каже, що «я таки вас попереджав, мадам Терещенко... До п'ятнадцяти, максимум – шістнадцяти років... Більше її серце не витримає...» Хай! Є ж ліки! Повинні бути! Чому вона всім допомагає, а себе зцілити не здатна? Навіть котеня оте, прибите дверима, яке вже хрипіло в смертній агонії, виходила. А на себе покласти цю білу з потічками вен руку? Чому? Чому?...

На її похорон зійшовся весь острів – той самий невеличкий Труханів острів навпроти Подолу (ніби вже не Київ, але все ж таки Київ). Ця новина – «Ви знаєте? Померла ота дівчинка! Так, провидиця... Так, ще й лікувала» – невидимим рефреном об'єднала дорослих і дітей, тих, хто знав – дружив – бачив, і тих, хто лише чув.

Несли на руках труну аж до самісінького Байкового цвинтаря. Могли б і ближче, але ж там уся родина. Родина Терещенків. Так уже повелося.

Було багато квітів, але найбільше білих лілій. Червень. Білі лілії. Судомо, що зводить і зводить у безкінечному риданні рот. Нюся запам'ятає це все до найменших подробиць. Вона зненавидить і білі лілії, і першу червневу спеку, свідомо уникатиме цих літніх квітів, самого лише їхнього запаху.

Клава вбере цей момент епізодично, і не тому, що менша, а тому, що пам'ять милосердніша до неї. До неї особливо. «Ти не будеш ніколи щасливою, Клаво. Мені так шкода тебе! Матимеш двох чоловіків, а діток не матимеш... І обох переживеш... І з жодним не будеш щасливою...» – ці слова, мовлені Полею в передсмертному гарячковому диханні, менша

сестра забуде. Маячня... Вона, Поля, уже не тямилася, що казала... Проте слова ці ніколи не забудуть про Клаву, аж поки справдяться всі до останнього.

Жора. Він уже в Саратові, у танковому училищі. Він не приїхав на сестрин похорон. Не тому, що не відпустили, а через те, що ніхто б його не чекав. Літо. Спека. Поля мала бути красивою. До найостаннішої миті. Ні Агафія, ні Семен уже ніколи не побачать його, свого сина. Не отримають похоронки. Але й не оплакуватимуть. Бо ж Поля сказала: «А ти, братику, будеш ходити шляхами несходимими! Скільки ж твої ніженьки переміряють світу білого! А житимеш далеко-далеко, додому не повернешся – аж до глибокої старості!» Аж до глибокої старості...

Рівно за рік, як померла Поля, почалася війна. Так, як вона й обіцяла. Казала, але вони (ні мама, ні тато, ні обидві сестри – старша й молодша) не могли зрозуміти, чи то пак усвідомити її слів. «Смерть із неба з рогачами»? Так! Київ бомбили одним із перших! «Будете стояти й дивитися, а міст вибухне на ваших очах!» Буде й таке... «Нечисть сіра прийде, буде клацати зубами, смертю дихатиме, і ви підете звідси. Підете назавжди, а тут все згорить». І це буде... Усе буде.

Учора почалася війна. Так просто й буденно. Забігла сусідка – тьотя Шура – і просто з порогу:

– Війна! Уже бомби кидали!

Війна... Яка? З ким?

– Із німцем! З ким би ще? – безапеляційно зауважив батько. Він уже воював у першу імперіалістичну, був в австрійському полоні. Царський уряд викупив його (у першій дружини не було таких коштів). Он годинник на стіні, привезений із далекої Австрії, та ще губна гармонія, що на ній час від часу (задля розваги) щось грає батько, якісь бравурні німецькі пісеньки. Вивчив колись. Проста механічна, майже м'язова пам'ять.

Годинник на стіні відбиває своїм несхибним австрійським механізмом хвилини – години – дні... Що тепер буде? З ними всіма? Нюся не розплющує очей. Якщо дивитися крізь примружені повіки, весь світ як біле марево. Без подробиць – без питань – без відповідей – без болю.

Відкладено математику з географією. Не до вступу. Точніше, куди ж тепер вступати? Університету більше нема. Тут нема. Евакуація. Красиве слово. Та не для них. Хто вони: мама, тато, Нюся, Клава? Родина простого бакенщика, що запалює (тепер уже в минулому часі) газові вогники сигнальних маячків на металевих буях уздовж фарватеру Дніпра. Проста родина, яких тисячі. Всіх неможливо перевезти й сховати від війни в надійне й тихе місце. Тому... тому залишається вірити, що наші не здадуть Києва. А в що ж іще вірити? На що сподіватися? Як мама? Забитися в темний кут з іконами, відгороджений діжкою з фікусом від цього жорстокого світу? Від такого несправедливого світу.

Жора. Де він зараз? Живий? Здоровий? Жодної звістки. Його просто з того Саратова забрали на фронт? Його забрали... Просто з танкового училища, спішно начепивши на нього, дев'ятнадцятирічного юнака, звання молодшого лейтенанта...

Поруч зі святою Аполлінарією темніє лик святого Георгія Переможця. Мама молиться. Зведені до неба очі. Сухе шелестіння вуст: «Святий Георгію, заступнику наш милосердний перед всеблагим чоловіколюбцем Христом Богом нашим... Моли про раба Божого Георгія... Нехай оминє його куля зла, залізо погане, бомба клята... Нехай неушкодженим буде тіло його...»

Нюся не спить, лише вдає, що заснула. Вона слухає це майже нерозбірливе жебоніння. Воно заколисує. Водночас десь на споді зринає думка, що мама щаслива! Яка ж щаслива мама, що має оцю свою віру! А вона, Нюся? Її серце нагадує їй же самий маленький сталевий кулачок. Ні! Її серце цілком здорове! Не те, що в бідної Полі. Кулачок, якому не можна розтиснутися! Треба тримати сталеву зібраність. Більше не можна плакати – нарікати – роз-

пускати шмарклі. Не можна бути слабкою. У цьому світі й цьому часі ніхто не має права на слабкість!

Це годинник так голосно цокає? Ні... Це щось інше... Звуки канонади? Звуки канонади... Глухі, мов удари землі, що сипалася й сипалася на Полину домовину... Глухі удари невідворотності. Нестерпної, страшною невідворотності – до клацання й скреготу зубовного, до липкого страху й холодного поту.

Німці. Уже зовсім близько. Майже в Києві.

Нюся

*А він молодий-молодий...
Неголений пух на обличчі.
Ще вчора до школи ходив...
Ще, мабуть, кохати не вивчив...
Так очі ж навколо ліхі...
Крізь зуби один – розстріляти!..
А там десь солома дахів...
А там десь Шевченко і мати...
Євген Плужник. А він молодий-молодий*

Від двох їхніх самотніх постатей на дорозі довгі тіні. День сонячний і теплий як на початок листопада. Болять ноги, незвичні до тривалих переходів, до цього зношеного, прочовганого взуття (бо ж ціле літо босоніж), але навіть і таке – рідкість і розкіш зараз. Воно – ця обдерта подобизна черевиків – це декілька буханців хліба! А як пощастить, то й мішечок картоплі. Як пощастить... Але мати категорично заявила, що «це» (дівчаче взуття, пальта, теплі хустини) вони не мінятимуть.

– Нюсю! Ще довго? Я пити хочу...

Клава спиняється й дивиться благально на сестру. Але Нюся не зважає. Її торба, причеплена до спини двома широкими мотузками, як імпровізований ранець, удвічі більша за сестрину. Якщо вона спиниться (а ще як, боронь Боже, сяде), то знову піти... Просто змусити себе рухатися? Рухатися далі? Не буде сил. Вона не здужає цієї простої дії.

– Клавусю! Не спиняйся! Уже скоро! Треба встигнути...

– Треба завидна дістатися до переправи. Інакше на Труханів острів не втрапимо. Комендантська година... Пором стане аж до ранку. І що тоді?

– Клаво! Ходім! Там... Там далі буде криниця...

Уперше, відколи німці захопили Київ, вони пішли до Пухівки – рідного батькового села, де їхній дід і його доньки-близнючки з родинами мешкали всі однією невеличкою вуличкою (радше, завулком). Пішли, бо вже мали документи. Уже був староста, поліцаї (зі своїх, острівських), списки з роками народження... Пішли, бо знали, що родичі щось дадуть міській злидоті. Пішли, бо ж недалечко – якихось двадцять кілометрів од Києва. Пішли, бо куди ж його ще йти, якщо вже поміняли всі металеві ложки – виделки – ножі – шовкові сукенки – хустинки – скатертинки – оторочені ручним мереживом покривала – наволочки – серветки.

І їм, звісно, дали. Переважно картоплю, трохи квасолі й моркви, дрібку борошна й найцінніший дар – заскорубло-жовтавий шмат сала. А ще був напутній ряд від діда про його нерозумного сина («Дався Семену той Київ... ще й міську собі там знайшов... тьху!»), якому треба закинути човни й повертатися сюди, додому.

– Я піду на роботу! Я вже вирішила.

Батько незмигно дивиться на неї. Нюся знає, що теж уміє так «дивитися», бо вона теж схожа на батька, як і Поля була... була... «Поля була» – як до цього звикнути? Була й не стало? Як же так? А мама... Мама у своєму кутку за фікусом. Це її світ. Вона молиться за Жору, вона молиться за сусідського хлопчика Колю, якого сімнадцятирічним (без місяця вісімнадцять не важило) забрали на фронт. Вона все чує. Певно, вона вже все й знає. (Як Поля? Як Поля...) Нюся хоче сказати, що вже була в комендатурі (комендатура – так при німцях зветься острівна управа і розташована в тому ж приміщенні) і попросила внести її до списку «робочих» (осіб, придатних для роботи). І Стьопка – поліцай, той самий Стьопка,

що ходив колись із Жорою в один клас (Колись... Невже це колись було? Не приснилося, не привиділося, а саме «було»?), – по-змовницьки підморгнув їй і зашелестів у вухо:

– Слиш, сестрьонка... Я тебе на хлібзавод оприділю.

Нюся хоче це все розказати батькові, але його погляд, у якому осуд – любов – жалощі – співчуття змішалися в одне німе, безгучно випромінюване «безслівне», ніби запечатусь їй рот. Вона сидить і просто дивиться на нього. А сльози, великі й гіркі, котяться й котяться, так що язик уже й не встигає їх ловити. Хіба ж вона цього хоче? Невже про це мріяла, коли в сніговій продиралася заметами до школи через замерзлий Дніпро протоптаною доріжкою – слід у слід – єдиним шляхом з острова на Поділ. Пробиралася? Пробиралася... вузесенькою, вичовганою до небезпечної слизькості (як двоє зустрінуться, то й не розминуться, один має зійти й поступитися дорогою) стежинкою, небезпечною, ламкою кригою, що під нею гігантська жива ріка дихає, стугонить, кудись мчить свої води, проситься на волю. Не думала вона, звісно, про ось «таке» життя, уявляла майбутнє геть іншим, коли вчилася – зубрила – переписувала свою науку під кіптявою газовою лампою.

– Тату... я стану геологом... ви не сумнівайтеся...

Аби забавити сестру (просто забити їй чимось голову, щоб ноги механічно йшли – пересувалися – човгали, тільки б не спиналися), Нюся починає вигадувати смішні страви, що їх приготує мама з того всього, що дав їм дід.

– А сало заховаємо, щоб німці не знайшли...

Обидві заходяться реготом. Німці... Їдять вони сало? Цікаве запитання. Але ж як його підійти й спитати? До того веснянкуватого рудого Ганса, що декілька разів приходив до них брати молоко. Городів на острові не було, бо весняні паводки передбачати ніхто не брався, а от корів держали – сіна ж море. Із хатами легше – вони на палях, вода не дістає, хіба дуже рідко. «У нас на острові, як у Венеції», – казала вчителька їхньої острівної школи-восьмирічки (дев'ятий-десятий для «тутешніх» не передбачався). «Тутешні», хто хотів навчатися далі, ходили на Поділ, у «городську» школу. Жора ходив, Нюся ходила, Поля не ходила (бо померла), Клава теж не ходила, бо не встигла, не доросла.

– Нюсько... Може, він тобі ще шоколаду подарує.

– Хто «він»?

Нюся вдає, що не розуміє, навіть супить брови, але вуста розпливаються в зрадливій усмішці. Смак шоколаду... Ніби знову відчутий! Лоскоче піднебіння, як щось цілком реальне й осяжне, а не просто обривок пам'яті, малесенький спогад чуттєвої насолоди. Коли вони його їли, коли бачили у своєму «довоєнному» житті? На значні свята як дуже й дуже велику рідкість. А тут? Ціла плитка гіркувато-чорного в шурхітливій золотистій фользі з незрозумілими знаками й надписами! Ділили між усіма, навіть сусідському Борці дісталось. «Я не буду, – сказав батько. – Краще Борці дайте!»

Тільки Нюся не хоче від «нього» ні шоколаду, ні будь-чого іншого! І тоді не хотіла... Тоді, коли рудий Ганс уперше забирав із її рук слоїк молока й вона відчула в себе в руці гладеньку, ледь нагріту його рукою поверхню чогось такого, чогось, що й було тією плиткою шоколаду, перше, що вирвалося з її вуст: «Найн!»

– Найн! Біте! Ні... не треба...

Але він уже пішов, востаннє обернувшись біля хвіртки й привітно помахавши їй вільною рукою:

– Ауфідерзойн, фройлян Нюся!

«Ауфідерзойн... Ауфідерзойн...» Ні! Жодних зустрічей – побачень – здибанок – прогулянок! Нічого цього не буде! Ніколи! Хай би навіть він був не веснянкуватим Гансом, а казковим красенем. Як вона може з кимось тут гуляти, коли Рома, її коханий Роман, хтозна-де і хтозна-як? Чи живий-здоровий? Чи вже лежить у братській могилі? І вона ніколи його не побачить? Не подивиться в його сині, завжди усміхнені очі?

– Ти ж їсти вже хочеш?

Нюся раптом згадує про пиріжок із квасолею, який дала їм тітка Ганна – «на дорогу». Не зупиняючись, вона виймає його з кишені, розмотує чисту полотняну шмату, у яку його загорнула тітка, і ламає навпіл.

– На ось! Тільки не зупиняйся, Клаво! Їж так...

Стан голоду перманентний! Коли вже його позбудуться? Постійний – невідв'язний – всеохопний – невситимий – чатівний – від ранку – до ночі. Чим його вгамувати в місті, відірваному від села? У місті, де знищено всі склади, продовольчі запаси, потрощено магазини?

Вибухи, стовпи води до неба... Там, де щойно бовваніла величезна, як кам'яниця на Печерську, баржа з чорним шпилем засмоленої труби, – кіптява та вогонь. Димлясте сиве марево оповило першу, другу – цілу низку притулених одна до одної гігантес, пришвартованих біля Поштової площі. Усі на острові повибігали на вузьку смугу пляжу й дивляться на протилежний берег.

– З Володимирської луплять, чи що?

– Дак а хто, хто лупить? Німці?

– Та ні... Це ще наші...

Хлопчаки повилазили на високі тополі, що ростуть уздовж берега, щоб краще бачити, як одна за одною, утворюючи гігантські коловороти й воронки, сторчма, позавалювавшись на корму, ідуть під воду сумні міражі минулого.

– Це ж там зерно... Що ж вони роблять?

– Дак не можна ж німцеві лишати...

– А ми? А нам...

Деся з-за Поштової площі виринають декілька вутлих блаженьких човників. Хтось спритний і метикований вирішив, скориставшись із моменту, «запасти» трохи зерна. Але кулеметна черга враз прошила авантюрне суденце, воно завалилося на бік, а його пасажирів чорними фігурками, маленькими, ніби іграшковими, розчинилися у воді.

– Живі? Чи ні? От чортяки... Полізли... Думали, їм хтось зерна насипле...

Сонце вже зовсім низько – ось-ось і його багрянисте коло, що вже лишень світить і не дає жодного тепла, повільно опуститься кудись у той чорний вир за Дніпром, туди, де їхній дім, де чекають батьки. До переправи вже зовсім недалечко. Ось лише минуть цей лісок, за яким поворот і розвилка (чи то пак з'їзд на якусь лісову периферійну доріжку), а там уже пором, отже, порятунок! Нюся прискорює ходу, тягне Клаву за руку. Що з неї візьмеш – дванадцять років! А їй, Нюсі, узимку вже виповниться вісімнадцять! Доросла... Клава... ще зовсім дівчишко! Дівчишко із розкосими, як у мами, темно-карими очима (якась східна далека казка! деся Нюся про це читала), худенька, неоковирна тією підлітковою вуглуватістю, яка зникає в п'ятнадцять-шістнадцять років. А в Полі так і не зникла... І в Клави не зникне (правда, Нюся цього ще не знає): чи то вже порода така, чи оце вічно голодне дитинство (хоча, власне, уже й не дитинство) дасться взнаки?

Цей ліс, майже голий, з по-осінньому вільготним подихом і чимось таким ледь вловним (димком від багаття?), навіває якийсь неспокій. Ліс, у якому голі дерева простягають до неба руки, плутаються голими кордубатими пальцями в низькому, навислому листопадовому небі. Ніби чатує на здобич... Може, це лише розтривожена уява? Її, Нюсі, розтривожена уява? Нюся поправляє довгу косу, що вибилася з-під берета, і раптом бічним зором завважує якусь тінь, що відділилася від дерева й суне до них.

– Клаво! Біжімо! Клаво! Біжи й не озирайся!

Вони не біжать, а летять! Де тільки й сили взялися (поміг-таки тітчин пиріжок – не лише голод утамував, а й надав енергії прискорення)? Чи це від страху, що тваринно й липко сповзає спиною, змушує підгинатися ноги?

– Чека-а-айте! Я не воро-о-ог!..

Ворог – друг, свій – чужий, такий – інакший... Яке це має значення? Що це все може важити, коли двоє самотніх, нікому не потрібних (не лише на цьому шляху, а й у цьому світі, вишкіреному вирвами від бомб, що щедро помережили поле навпроти) біжать – рятуються – тікають...

Кроки за ними стихли. Нюся з Клавою теж спиняються, відхекуючись. Озирнутися? А що, як там оте страшне, невідворотне лине з дула наведеної на тебе зброї? Ні? Ні... Це молодий хлопчина – майже хлопчик – у військовій брудно-зеленій гімнастерці й таких самих галіфе. Зігнувся. Тримається за бік. Хитаючись, повертає до ліска.

– Гей! Ти хто?

Але хлопець нічого не відповідає. Просто сідає на узбіччі. Опушена голова, як підбита. «Поранений? Поранений?... – гадає Нюся. – Що ж він? Тікає від німців?» Вона дивиться на Клаву, яка тремтить, аж зуби дрібно цокають.

– Підійдемо?

– Ню-ю-ю-с-ю! Ходімо... Страшно-о-о!

– А якщо Жора? А Рома? Отак. У полі.

Сонце геть низько. «Ми встигнемо...» – пошепки повторює Нюся, підганяючи Клаву, яка від пережитого вже ледь пересуває ноги. «Пережите» – це те, що вони побачили, коли підійшли до того хлопця, такого молодого, ще майже дитини. («Мабуть, ще й не голився»). І чого така дурня лізе в голову? А що його думати? Та й про що, власне, думати?) Нюся гукнула його. Спершу стиха, потім на повен голос:

– Гей? Ти хто?

Коли вона торкнула його за плече, він просто впав – завалився на бік. Волошкові очі в чорній облямівці вій. Скіяні очі, що незмигтно дивляться в небо. Цього не забути? Цього не забути... Ніколи...

– Ненавиджу! Ненавиджу! Ненавиджу! Усіх німців! І Ганса ненавиджу! Підсиплю миш'яку йому в молоко!

– Тихо, Клавою! Цить! Скоро аусвайс-контроль! Цить!

Нюся стискає сестру за руку – до болю, до крику. Мовчки вказує їй на недалекий уже блокпост біля переправи. Клава тихенько скімлить. Вона не здатна себе опанувати. Тоді Нюся стягує шарф і перев'язує Клаву через лице, підв'язавши її ніби від зубного болю.

– Кранк! – каже вона худющому, як жердина, німцю. – Цан!

Але німцеві байдуже. Він перевіряє їхні посвідчення, мовчки повертає й відвертається від них. Німцю вони цілком байдужі. Вони – дві маленькі самотні цятки на березі цієї ріки, у цьому великому й недоброму світі.

Клава

«Нюсю, жалій Клавочку», – це Поля просила. Просила тоді, коли вже... Коли востаннє розмовляла з нами. А Нюся мене жаліє. І не ображає! Ніколи! Вона хороша!

Нюся гарна. А я? Чого я не схожа на неї? І на Полю теж не схожа... Цей задертий ніс... очі, що ніби тікають від носа в різні боки... У Нюсі красиві великі очі – світло-карі, а я кажу «жовті, мов у кози», щоб роздразнити її, вивести з рівноваги, бо ж вона повсякчас читає, а мені хочеться поговорити з нею. А коли вона відриває погляд від книжки й дивиться на мене, мені соромно. Мені, звісно, соромно. І я кажу, що «більше не буду», але врешті не витримую («Ги-ги!» – як його стриматися?), висолоплюю язика («Він сам! Чесне слово!») і тікаю в іншу кімнату чи надвір. А що, як Нюся кине книжку й поженеться за мною? Як раніше? Як раніше... Тільки вона не женеться... Вона вже доросла й ходить на роботу аж на Дегтярівську, на хлібзавод. І я вже доросла! Мені вже тринадцять! Мені навіть дозволили самій піти до хрещеної.

«Лютерштрассе». Велика в червоній рамці табличка. Була вулиця Енгельса – стала Лютерштрассе! На цьому «штрассе» живе (і жила ще до війни, у тому далекому минулому, здається, чи не тисячі років тому) моя хрещена Галя зі своїм сином Вовкою. У них нема тата. Може, колись і був, просто я не пам'ятаю.

– Так і раніше була Лютеранська!

Сусідка тьоті Галі курить біля вікна «трофейну» пахітоску. Вона пухкає з очевидною насолодою, роздивляючись дим, який тоненькою цівочкою виринає з її рота. Здається, її звуть Віра. Чи, може, Алла? Вона така непомітна (звичайна, чи що?) порівняно з моєю хрещеною, що її ім'я не відкладається в голові (певно, голова така).

А тьотя Галя красива! А як інакше? Вона ж оперна співачка! Від самої думки, що це не лише мамина подруга, а й моя – із наголосом на «моя!» – хрещена, мене розпирає від пихи. А ось під цим темно-синім чохлам її рояль! Але зараз вона не грає. І не співає. Тепер вона швачка: шиє – перешиває – перекроєє (навіть старі гардини! чим не матеріал для нового одягу?) – перелицьовує колишні сукні й пальта. І мені зараз трохи «відкладе» Полину майже нову сукню, яку я вже «переросла».

– Яке щастя, що німці загасили... Що б то було, якби й до нас дійшло? – Я не дуже вслухаюся в слова цієї «непомітної» сусідки. Але Вовка чує. Він враз відкладає карти (це він навмисно, уже побачив, що програє), у які ми бавилися знічев'я, поки тьотя Галя чаклувала над моїм вбранням, і починає докладно (бо бачив на власні очі) розповідати, як усе горіло й стугоніло на Хрещатику, який був сморід після пожежі. І то не день і не два! Декілька тижнів! А може, і місяць.

– Це наші.

– Що наші? – не розумію я.

Вовка дивиться на мене поблажливо (а він же менший на два місяці, і я завжди краще вчилася). «Наші підірвали», – каже він ледь не по складах із притиском на слові «наші». Я обурена! Та як він може! Що за фашистська агітація? Образився? Образився... Сопе, згріб карти й вийшов у загальний коридор – «в уборну».

У них холодно. Високі стелі старого приміщення. Чималенька кімната, а буржуйка... Буржуйки не достатньо для цього помешкання, вона не здатна наповнити теплом цей кам'яний склеп із дерев'яними сволами й товстезними стінами. «Не треба роздягатися», – радить тітка Галя. Я й не роздягаюся. «Скоро буде тепло, уже ж весна», – усміхається мені хрещена з-за своєї швейної машинки.

– Клавочка так підросла! Стає схожою на Гашу. Ти ж пам'ятаєш мою подругу Гашу? – знову відвертається тітка до сусідки. – Ми разом ходили на курси хористок...

Я не вслухаюся в їхню розмову, але вряди-годи до мене долітає «Нещасна Гаша» – «Поховала доньку» – «Уже майже два роки» – «Син на фронті» – «Чи живий?» – «Чоловік – інвалід»...

Вертається Вовка. Він уже пересердився. І навіть погоджується зіграти на фортепіано «Пори року» – той самий соль-мінор, мій улюблений. «Це літо», – сміється Вовка й захоплюється кашлем, сухим, колючим, із короткими присвистами.

Про те, що Вовка – геніальний піаніст, я вже знаю. Про це знають усі, чого б мені бути винятком? А про те, що він уже хворий, страшно, невиліковно, я ще й не відаю, як і не здогадуюся, що саме він буде моїм першим чоловіком («першим» із тих двох, напропорочених Полею, – «із жодним із них не будеш щасливою»).

– Знаєш, Полю, ти помилилася... Я була дуже щаслива! Невимовно щаслива з Володею.

Коли я це зрозумію? Під час шалених овацій на його концертах, коли в усіх палали очі (і в мене? у мене не згасали ніколи... ні очі, ні серце), коли між рядами котилося «віртуоз»? Після його виходу із запоїв? Будь-яка критика, будь-яке зауваження від колег «по цеху» – чим не підстава залитися по вінця? Та чи річ була в цьому? Звісно, ні. Складно жити, усвідомлюючи, що легень залишилося так мало – двадцять-тридцять відсотків. Чи зрозумію це аж тоді, коли вже його не буде?

Його поховують недалеко від тебе, Полю. Він не набагато й переживе тебе. Двадцять років – хіба це строк? Тобі ледь виповнилося п'ятнадцять, йому – двадцять сім.

Він, Володимир, визначив усе моє життя, розграфив усі його віхи. Фах – медична сестра (йому треба було амбулаторне лікування), робота – у туберкульозному диспансері (про ворога треба знати все! і навіть більше!), захоплення – музика (платівки, платівки й платівки – симфонічна – оперна – рідкісна у нас джазова).

«Будеш нещасливою...» А чим визначається-вимірюється щастя? Чи має воно бути однаковим – ніби під копірку розтиражованим – подібним у дрібницях – схожим у цілому – одним і тим самим?

Якби ти тільки знала, Полю, як мені було добре з ним! Навіть коли його напівпритомного приносили в наше маленьке помешкання на Межигірську і я просто лягала поруч – навіть тоді була щаслива!

Як жити, коли знаєш, що вже недовго? Ти ж повинна розуміти це, Полю! Він просто хотів швидше згоріти – пропалати – як метеорит – серпнева зірка – хвіст комети... Благання – умовляння: заради мене – нас – тьоті Галі. Це все не важило. У цьому двобої зі смертю (а може, із життям?), переможець у якому був наперед визначений, зовсім не важило відтермінувати кінцеву дату: завтра – за місяць – за рік.

Коли я буду приходити до тебе, Полю (а приходитиму я часто – куди ж мені ще йти, як не до тебе й Володі?), я тобі все-все розкажу! Якою ми були ефектною парою! Якби ти тільки бачила (ти ж бачила, правда, Поль?): він, блідий і безкровний, високий, із коротким світлим «їжачком», і я, маленька, навіть мініатюрна, розкошістю очей і чорнющим волоссям (підфарбовувала, звісно) схожа на японку. Та річ зовсім не в цьому. Ти знаєш, як воно буває, коли – весь – вільний – світ – навколо сходиться в одній людині?

А Ваня («другий», із ким була «нещасливою»)... Я просто пожаліла його. Відповісти на його кохання? Мати повноцінну родину? Дітей? Це, певно, було реально. Та чи для мене? Для мене – ні. Занадто пізно. Ваня – для проформи? Сімейного статусу? Авжеж, ні! Просто він теж любив музику, хоч ані грав, ані співав. Просто любив музику.

– А ця твоя хрещениця звідки? Як її, до речі, звуть?

Отже, не лише я не запам'ятала імені цієї тіточки (Віра? Алла?), а й вона мого – теж? Певно, і я така – непомітна, пересічна, сіра миша.

– Ти чула, Галю? Будуть призивати молодь на роботу до Німеччини...

Хрещена мовчить, перекушує нитку й теж підходить до вікна.

– Нічого. Усіх не заберуть...

Коли я збираюся додому, Вовка каже, що проведе мене до Дніпра. По ньому ще можна ходити. Крига ще міцна. На острів так усі ходять. І Нюся, і я теж.

Недогарок дня. Лише четверта, але сіра мряка непривітним ватяним смутком оповила цю трохи горбату вулицю – вулицю Лютерштрассе. Вовка хукає на руки. Жестом фокусника дістає звідкись із-за пазухи жовто-золотаву цукерку, на лискучій обгортці якої написано щось великими чорними буквами.

– На. Це бон-бонка. Мамі хтось із клієнток дав.

Він незграбно вкладає мені в руку цю лакоминку й відвертається, щоб приховати сум'яття. Я теж не розумію, що зі мною. Звідки це тепло, яке розливається десь усередині, лоскоче горло, аж виривається короткий смішок? Чому не хочеться відпускати Вовчину руку? Звідки бажання поцілувати цю бліду щічку, яка світлою плямкою проступає з великого, утричі обкрученого навколо шиї шарфа? І я таки цілую. Вовка смикається (від несподіванки? задоволення?) і починає щось невдоволено бурмотіти про те, що «треба поспішати, ще далеко йти, а вже нерано».

На Хрещатик тепер іти не можна, хоча так і швидше. Додому, на острів, так швидше. Але там кучугури побитого-потовченого скла – каміння – залізяччя, нагромадженого гігантськими насипами, що звисають рваним шматовинням із перехняблених, закопчених і зчорнілих остовів того, що колись було (та чи було?) будинками. Вулиця, перегороджена величезними протитанковими «їжаками», гігантськими барикадами з мішків із піском... І навіть сніг не здатен приховати цієї страшної руїни й пустки, що роззявила величезну хижу пащеку на місці квітучого колись Хрещатика.

Невже це гігантське місиво і є Хрещатик? Хрещатик? Той самий, із безжурно-дзвінким трамваєм, з натовпами нарядних паній на тротуарах, відбитих і помножених у вітринах незліченних магазинів – і все це пливе – рухається – сміється, шукаючи тінистого марева в спекотний літній день? Чому саме в літній і спекотний? Так запам'яталося.

Коли війна скінчиться, ми будемо працювати тут, на Хрещатику: розгрібати каміння, розчищати завали бруксту, потовченої цегли, змитати на купи сміття. Колись і ми, мов мурахи, будемо рити нові траншеї для каналізації, водогону, телефонних та електричних дротів. Нюся, яка вже отримає виклик у технікум, Вовка і я (ми ще будемо довчатися в школі), мама й тато Галя. А тато? Тато – ні. Він знову буде бакенщиком.

«Нюсю! Жалій Клавочку!» А вона й жалітиме. Нюся завжди жалітиме мене. І з Вовкою, і коли вже без Вовки, і без мами, без тата, без Жори (він «знайдеться» аж у сімдесят першому році, коли батьків уже не буде). Саме Нюся, двоє її дітей, чоловік (теж Вовка) стануть моєю родиною... Іншої я не матиму. Ніколи.

Єфрем

*Нагодуйте мене, зогрійте!..
Підійміть з очей моїх
перевесла побряклих вій!..
Ви налякаєте мене крихтою хліба,
а я вас бліддю своїх повік.
Я північний, муругий вовк,
владар безмежних, сухих степів.
Я підковою спеки весь хліб потовк
і вночі над мерцями вив.*

Гео Шкурупій. Голод

Сніг. Білий здаля, а зблизька весь подзьобаний кратерами підталин, місцями темний, закаляний брудом, з примерзлим ганчір'ям і собачим послідом. Сніг аж по темну смугу лісу на обрії. Він заповнив увесь простір, він усюди, аж доки сягає око. І тут – під ногами, біля бараків – нашого тимчасового притулку, і там далі – до вуглистої смуги дороги, що губиться десь за обрієм і якою нас, нещасних в'язнів Ракова, женуть на щоденну роботу. Сніг збився тисячами підошов – розкислими грубими черевиками, важкими кирзаками, саморобними селянськими чоботиськами, блазенькими літніми плетеними сандалями, іноді просто онучами, а часом – голими п'ятами (у Ракові можна поміняти їжу, цигарки, самогон, здобуті всюдишними спритниками й шукарями, на будь-що з арештантського гардеробу, а можна й геть «домінятися»). Цей сніг укачався в рівний крижаний із жовтуватобурими смугами настил.

Я – Єфрем. Мені вісімнадцять, а може, уже й дев'ятнадцять? Я втратив лік дням, просту пам'ять часу, я – живу – тут – і – сьогодні, не замислюючись про завтра. Якщо вже було зимового Єфрема, бо саме на нього я народився, чим і вдостойвся імені, то мені вже дев'ятнадцять, хоча це й не має жодного значення: зовсім не принципово – умерти у вісімнадцять чи в дев'ятнадцять років. А жити хочеться страшенно! Вижити будь-що! Не впасти під автоматною чергою, не гризти від спраги брудне, мерзле місиво на землі в нападі пропасниці, не задихатися повільно й невблаганно від табірних сухот, вихаркуючи шматки легень упереміж із кров'ю, не гнити заживо від почорнілих обморожених ніг, зрештою, просто прокинутися зранку на вкритих прілою соломою холодних дошках у зимному бараці-домовині, крізь щілини між колодами якого свище невтишимий сіверко, і юрбища голодних пацюків бігають без відпочинку по худих тілах в'язнів у пошуках того, чого тут аж ніяк не може бути, – їжі. Якщо душа по смерті вирушає в пекло за свої земні гріхи, то за життя за них вона опиняється тут – у Проскурові, у цьому концтаборі для військовополонених.

А я? Як потрапив сюди, до Проскурова? Не солдат, а в тракторній бригаді (видали синього військового комбінезона – обслуга) тягав гармати, ящики зі снарядами, рив окопи й бомбосховища, нагортав землю на дзоти (із лівого берега Дніпра, біля Переяслава). Там... У селі із затишною назвою Миле, де у великій хаті голови колгоспу (я і ще двоє таких самих «воєнних» трактористів) щодня на столі і борщ, і вареники, і карасі в сметані.

Чекали німця. Рили окопи. Збирали хліб (як до війни або так, начебто й не було ніякої війни). Невигідність позиції лівого берега була очевидною – низький, проглядається, мов на долоні, – легше поцілити, наново переорати й засіяти «зерном» наших трупів. Але ж чи був у нас вибір? В армії, що відступає? Жодного вибору. Його просто не могло бути.

Чекали німця. А його все не було. Його все не було? Лише тінь від ненависного літака з чорними хрестами низько над землею, кулеметна черга й знову тиша. Тиша, у якій стис-

калося страшне й невідворотне кільце. Кільце облоги – смерті – приреченості – безвиході – полону – мороку – крейдяне коло страшного й невблаганного майбутнього.

Чому я не перебрався на рідний правий берег? День-два – і вдома, де мати дивиться з-під чорних красивих брів (досі красивих), молодша спритна Дарка крутиться дзигною подвір'ям. Дядьки з мого села, теж трактористи, «призвані» в обслугу, повтікали ще до переправи. Заходилися, як і я, скручувати шипарі з гусеничної тракторної платформи, а потім «до вітру» в кущі й назад – у Княжу. А я? А я лишився.

Чорне вороння клубочиться над дорогою, розсідається на березах, що біліють уздовж вулиці; його густе й хрипке каркання супроводжує нас щоразу, коли йдемо в Проскурів на роботу чи повертаємося за колючий дріт. Ми йдемо, навалюючись плечима на сусіднього в шерензі, наступаючи на п'яти передньому, сварячись на задніх, які теж шпортаються об наші ноги. Ми йдемо («Ми йдемо... Ми досі йдемо? Куди ж ми йдемо?»), вишикувані по чотири, шерега до шереги, майже рівним строєм, а попереду й позаду нас, вилискуючи темними касками й автоматами, сунуть конвоїри, тримаючи на міцних ланцюгах кількох вгодованих (не те, що ми) псів.

Добре, коли за старшого Ганс, тоді є надія отримати гнилуватий, подекуди чорний від розм'яклої, погано зчищеної землі буряк, а як пощастить, навіть два. Ганс такий, він ніколи не омине їздового дядька з підводою буряків, який намагається з'їхати на узбіччя, щоб дати дорогу безмежному потокові в'язнів. «Комм!» – грізно вказує наш милосердний кат на те, що може бути привабливим тільки для вимордуваного голодом арештанта. Ком! Хвилина-дві, і купи буряків наче й не було, і візничий чекає, щоб, пропустивши нас, розвернутися й знову поїхати на село, щиро сподіваючись, що вдома йому пощастить із першого разу все втовкмачити німчукові.

Голод, який переслідує, як муки нечистого сумління, скрізь і всюди, палить неугасимим полум'ям десь у центрі сонячного сплетіння, владно проступає уві сні незчисленними смаколиками, які силкуєшся з'їсти, тягнешся рукою, береш, жуєш, уплітаєш за обидві щоки й прокидаєшся з лютим, розбурканим нічними галюцинаціями почуттям невиситимого голодного звіра всередині. А ви й не знали? Так знайте, я – звір! Злий і голодний звір!

Ното sapiens? Lupus, сірий, степовий, звичайний, який peius homini lupus est, та й вони, ці інші гоміні, теж зовсім не гоміні, а такі ж прості вовки.

Так, я – звір, який хоче вп'ястися зубами в соковитий шмат м'яса! Та що там казати? За черствий окраєць, пожбурений у скупчення в'язнів жалісливим перехожим, за надгнилий буряк, схоплений із довгої підводи шкарубкою, чорною рукою з нестриженими, обдертими до крові нігтями, кожен ладен битися до останнього, допоки жеврітиме надія вирвати з цупкого, але вже ослаблого товаришевого п'ястука щось придатне для їжі, те, що, захиляючись слиною, можу гризти всю дорогу, а частину ще й заховати на собі, щоб увечері перед сном блаженно поглинути, задобрити хоча б цим мізером невисипуще почуття голоду.

Голод... Слово страшне, фатальне, немилосердне, луте самою своєю семантикою, а коли ще й додати погубельне – «мор»... А Єфрему – десятилітньому хлопчаків – судилося пройти всіма колами пекельної голодної безодні...

Страшний, чорнющий до антрацитового дна найглупішої темряви зимовий вечір. Ніщо не світиться в нашій хаті: натоплена вдень матір'ю піч, у якій у порожніх банях грілася лише вода, міцно причинена заслінкою, каганчик – саморобна лампадка, що масною жовтою цяткою звично поблимувала в кутку перед іконами, – не знати де й дівся, мабуть, здертий разом зі Спасом, Богородицею та Миколою Угодником спритними комсомольцями Савою Невмиваним і Прохором Безпальком, згинув у гуготінні до неба розкладеного вогнища на задвірках колгоспу. Але я розрізняю бліду материну постать у самій сорочці. Вона накрила тата кожухом і сама ніби прилягла зверху – силкується не дати життю вийти з батькового тіла, а натомість продовжує його агонію, не пускає його душу відлетіти. Це вона в страш-

ній нестямі захрипіла на сільських гробарів, що вже було намірилися волокти тата на свою вщерть заповнену трупним ужином гарбу, самим лише поглядом зупинила цих закам'янілих у безмежній байдужості, звиклих до всього дядьків «на должності».

– Він іще живий! – не закричала, бо який уже може вирватись крик із ввалених, присохлих до спини грудей, а зашипіла, лягла згори, охопивши батькове вихудле й виснажене, але досі кремезне тіло.

Батько завжди був показний, високий, з буйним кучерявим чубом, що, «як барвінок, в'ється». Порівняно з ним мати здавалася ще тендітнішою – невисока, худорлява, з аристократичною (звідки воно в простої селянки?) поставою. Як вона трималася, коли всі ми – дід із бабою, я й дві молодші сестрички, батько – уже майже не підводилися після страшного двомісячного посту? Звідки бралися в неї сили? Де вона знайшла той невидимий внутрішній ресурс, який не лише її тримав на ногах, а ніби передавався й нам? Чому вона змогла вистояти, вижити, а батько – такий сильний, волелюбний, гордий своєю належністю до нашого хоч і простого, але чесного й достойного роду – не зміг?

Тоді мені було десять років. Але пам'ять не по-дитячому зафіксувала стан голодного марева. Пізніше я переконався, що ніколи не забуду страху, помноженого на голод, змішаного з розпачем. Пам'ятаю все до найменших дрібниць (а надто «той» день): гвалт, грабунок, волення родичів і цей мій страх, холодний і паралізуючий, страшний уже тим, що нічого не можна змінити – ні в моєму житті, ні в моїй пам'яті.

Той день... У той день батько безсило стискав свої пудові кулаки, а колгоспні «активісти» обдирали нашу хату до нитки, нахабно, як то кажуть, серед білого дня вигрібали все до останнього гнилого буряка з помийниці, до замочених у поташі старих робочих сорочок, котрі чомусь теж були необхідні «будівничим» комунізму, як і все «куркульське» майно, починаючи з подушок, перин, святкового та буденного одягу й закінчуючи всією живністю з нашого двору, усім збіжжям і городиною з комори. Лемент стояв несамопитий – дід хапав за барки колгоспних посіпак – учорашніх лайдаків, злиднів і п'янюг, що раптом опинилися при владі. У нього, уже добряче потовченого й заюшеного кров'ю, висла на руках баба, яку він намагався відіпхнути, відкинути, щоб знову марно рятувати своє кривне (це зовсім не було грою слів, бо все справді наживалося власними натертими до кривавиці від тяжкої праці руками). Мати благала, плазуючи навколішках, залишити бодай щось дітям, виставляючи наперед меншеньку Олюньку, яка допіру сп'ялася на ніжки, а ми з шестирічною Даркою, нічого не тямлячи від страху, забилися на піч, закривши собою невеличкий лантух із зерном, проте наші дитячі тільки його не врятували.

Той день, що розколов життя навпіл (щасливе, усміхнене дитинство «до» і страшне голодне мордування й раннє сирітство «після»), ще багато разів повернеться до мене, породить купу запитань, на які не знаходитиму відповідей (будуть лише здогади – абстрактні, розпливчасті, аморфні). Чому? За що? Без жодного милосердя й співчуття? Чи можна було врятуватися (якби ж знати, де впадеш)? Ми ж могли зробити сховок, викопати якусь яму й туди заховати трохи харчів? Могли? Чи озброєні довгими щупами «колгоспники» все одно знайшли б їх, підгледіли, пронюхали?

Та й як змиритися, що саме ти, твої рідні стали «зайвими» в цьому житті, у цьому простуванні у «світле» майбутнє, що про нього не раз торочили заїжджі агітатори? Хто мав право це визначати?

Ми були «баластом»? Для кого? Для чого? Блакитної Савої – Загірної Комуни – Ельдорадо – Комунізму? За все моє довге й непросте життя жодної відповіді...

Мій дід знав: «Це ж нечиста сила! До нечистої сили не підуй». Колишній солдат царської армії, який, прослуживши двадцять п'ять років, складав копійчину до копійчини, купив землю, одружився з тією, що погодилася піти за підстаркуватого парубка, обріс господарством. «Віддати все? Кому?» – уся його віра, світогляд, проста, успадкована з діда-прадіда

селянська логіка повставали проти цього. «Краще здохну, а до нечистої сили не піду», – бурмотів він навіть у передсмертній агонії.

Першою, звісно ж, пішла Олюнька. Заснула одного дня й не прокинулася. Потухла маленька свічечка її долі, так і не встигнувши прогоріти бодай найменшу частинку. Мати сиділа скам'яніла, хрестом склавши руки на грудях, беззвучні сльози котились її обличчям.

– Юхремчику, синку, – озвався батько з полу, – а піди-но сьогодні до школи. Мо', знову булочку американці дадуть?

Долаючи нехоть до будь-якого руху, бодай найменшої дії, поволі, з останніх сил став насувати чоботи, які ніяк не хотіли налазити на розпухлі, водою налиті литки. У холодній, ледь протопленій школі учнів майже не було, а ті, хто таки дошкандибав, більше скидалися на маленьких живих мерців, що скляними очима стежили за такою ж худю, малорухомою подобиною людини біля дошки.

На перерві підійшли із сусідським Іваном до магазю біля школи. Припали до погано припасованих, подекуди прогнилих дощок, намагаючись роздивитися, що позвозили туди колгоспники. Я знайшов якогось патики й узявся колупати ним стіну, а Івась сів біля мене на широкій призбі.

О диво! Справжній скарб! У мою брудну, порепану долоньку з прокрученої дірки поси-палася стара, мабуть, торішня века упереміж із мишачим послідом. Вона гнила тут, перетрублена мишами, нікому не потрібна чи просто забута. Я запихав її в рота, давився, силкуючись проковтнути, зняв шапку і вже в неї патиком намагався наколупати ще.

– Івасю! Поглянь – века!

Іван не відповідав, я обернувся до нього: він неоковирно зсунувся набік, відкинувши голову, обличчя було умиротворене. Перейшов уже межу? Він – уже – не – тут? А я? Невже скоро настане й мій час? Я заплакав і пішов по вчительку.

Коли приніс додому веку, Олюньки вже не було. Батьки сиділи, притиснувшись одне до одного, тато помітно здав, ніби Олюнька була тим єдиним, заради чого він змушував себе прокидатися зранку. Мама не випускала його руки, вона, певно, відчувала його близьку смерть і хотіла набутися з ним, надихатися ним на все своє подальше самотнє життя. Здобути мною півшапки веки дали сякий-такий пожиток на декілька днів.

Пригадую, як мати силкувалася обмити батька, як синюваті з перепою колгоспні гробарі волокли його з хати, ніби якийсь лантух. Піти за ним у його останню путь ніхто з нас уже не міг.

Де твоя нова хата, тату? Чи в тому неглибокому, нашвидкуруч виритому рові за селом? Таточку мій ріднесенький! Я ж тепер сирота в цьому великому злому світі! Таточку!

Я лежу на полу замість батька, на батьковому місці. Я не пам'ятаю, як померли баба й дід, знаю тільки, що їх уже немає. Я лежу й гнию: на спині, там, де лопатки, роз'їли шкіру багрянисто-червоні чиряки, глибокими вирвами – так, що палець можна встромити, – розгорнули тіло ледь не до кісток. Мої спухлі ноги вже не можуть утримати моє легесеньке тіло. Біля мене мати. Чорні вуглини її очей печуть, не дають мені заснути, поринуту в солодке небуття. Вона десь ходила, щось принесла в брудній шматині – жменьку вареної гречки – і тепер намагається нагодувати мене.

Уже весна. Я ще живий... Я ще живий? Мати вблагала зарахувати її до колгоспу. Бідна моя мати, сіромашна Марія, чиє серце сім разів по сім пройняв меч болю, смерті й розпуки! Як вона цього домоглася? Плазувала перед своїми катами? Перед тими, хто грабував її родину, прирікав її діток на голодну смерть, зживав зі світу її чоловіка?

Згорьована Марія пече коржики з молодого споришу та лободи й годує нас, уцілілих (мене й Дарку), ходить у колгосп на роботу, а ночами, коли думає, що ми спимо, по-звірячому виє в кулак і здригається від німотного, здавленого плачу.

Кати! Ті, що були, і ті, що є: комуністи – нацисти – фашисти – гебісти – усі решта... Як вам спиться, напившись нашої крові, море якої розлилося широко по Україні, хоч куди позирнеш, поглянеш? Ви не рогаті, не хвостаті, не казково потворні. Ви звичайні. Прості селяки, які зростали, як і годиться сільським дітям, переходячи з гусячого в телячий клас, любили влітку спати в коморі на сіні, а взимку – на печі в просі. Прості німчуки, які почули слово «нація» й намагалися випекти його тавром на спинах народів. Хто дав вам право вершити людські долі, морити нас голодною смертю, обливати свинцем і залізом, палити живцем і труїти газом? Посада? Партія? Клас? Нація?

Ця відчута тоді, ще в дитинстві, повторена тепер і тут, у Проскуріві, беззахисна, при-нижена й скоцюрблена поза жертви (чи зашморг смерті, голодної, повільної, а чи націлена на тебе зброя – не має значення) і породжені нею страх, ненависть і лють. Так, лють! А як інакше? Зло завжди породжує до себе подібне! Саме так – вирвати, вигризти зубами все! Так само, як знищили все моє! Вибити зброю й націлити на ворога! Щоб уже не ти, а він у смертельних корчах... Але поки я беззбройний, одиниця з нашитим на рукаві номером (без імені й прізвища), і я не знаю, чим і як боротися за вільний світ. Вільний світ – довкола чи в мені – що це? Чи існує такий?

Мені було лише десять, а зараз мені аж вісімнадцять (чи, може, лише вісімнадцять?), але пам'ять моя (пам'ять, яка несе відбиток ваших злочинів) жива. Бо й правда жива. А істина невмируща.

Втеча

Сьогодні вночі йшов сніг, справжній, зимовий. Хурделиця, як жива, тоненько скімлила за блаженськими стінами бараку. Мені снилася мама Марія, вона молилася за мене в порожньому кутку нашої хати, там, де колись висіли ікони.

Я сам у цьому голодному й холодному світі. Але я молодий і сильний, я встигаю вихопити спритною рукою буряк із підводи, я можу пробитися до круглої металеві печі посеред нашого бараку, обліпленої зусібів, як капуста голова тлею, померзлими в'язнями, і я, дасть Бог, не обмерзну до чорної смердючої гнойовиці в блаженській арештантській роботі. І ще: я хочу будь-що вижити, повернутися у – світ – по – той – бік – колючого – дроту, у той знаний мною вільний світ. А як вижити немолодим, немічним, покрученим життям, завчасу посивілим, які кволо, через силу спускають ноги з дерев'яних, нічим, крім скупеньких оберемків сіна, не покритих нар, довго кашляють, люто ськаючи вошей? Прокинувся зранку – радий і цьому, радий баланді, яку великим ополоником, але скупію рукою, присмачену незрозумілою німецькою лайкою, спритно розливає в бляшанки з-під консервів рудий високий фріц.

Немічні, старі, хворі тут не виживають... Сьогодні ми знову були на «уборці»: прибирали спорожнілі єврейські будинки від «майна» колишніх власників, готуючи приміщення для квартирування ще одного, нещодавно прибулого німецького батальйону. Я ніколи раніше не чув слова «національність», а якщо й чув, то ніколи не замислювався про його значення. Але ось зараз, на цій війні, я нарешті спізнав страшний його зміст, спізнав і вжахнувся долі не-арійців, і зрадів, що я – не єврей. Я бачив їх здалеку, таких, як і ми, наляканих, зігнаних, як барани в отару, в'язнів, що брели, несучи на своїх спинах тавро у вигляді жовтої зірки, присуваючись дедалі ближче й ближче до невідворотного страшного майбутнього...

Ми тягли піаніно з квартири на другому поверсі, що, як живе, ревло й здригалось усіма своїми клавішами від кожного нашого необережного руху. Той, хто правив за четвертого носія, вочевидь не справлявся: з останніх сил намагаючись не впасти, він зайшовся надричним сухим кашлем, щойно ми виволокли нещасний інструмент за будинок на задвірки.

– Er ist mehr tot als lebendig... Tuberkulose!¹

Ця фраза, кинута одним із конвоїрів знічев'я, видмухана разом із цигарковим димом, пролунала в унісон з автоматною чергою. Кашель перейшов у передсмертне харчання, а конвоїр уже на мигах наказував нам:

– Nimm die Schuhe!²

Але ніхто з нас трьох не поворухнувся; постоявши хвилину з непокритими головами, ми помалу рушили до парадного входу. Уже пізно ввечері в бараку мій товариш Ванька з Воронежа, присунувшись до мене впритул, у самісіньке вухо, так, щоб чув лише я, зашепотів те, що я й так знав про цього «сьогоднішнього», про його маленьку дочку, про дружину, які чекають на нього й чекатимуть далі, бо ніхто їх не сповістить, що його вже немає... А може, так і краще?

«Любий мій синочку Юхреме! Молюся за твоє повернення вдень і вночі! Болить душа моя за тебе! Усі думки мої зайняті-заповнені лише тобою!

Повернулися механізатори Гриць і дядько Петро, що ото з тобою техніку були погнали за Дніпро, прийшли скоро, майже відразу, десь за тиждень. Казали, що вас німці сильно бомбили дорогою, гуло страшно, неба не стало видно через ті кляті літаки. Полякалися, що страх, покидали ті трактори – і додому. А офіцери товсті, як ті літаки побачили, чимдуж у кропиву порачкували. А німець літає, як шуліка над курчатами, і куди хоче, туди й цілить...

¹ Він здохляк, скоро здохне від сухот! (нім.)

² Бери чоботи! (нім.)

Казали, що ти, щоб трактора все-таки за Дніпро переправити, уночі поскручував шипи з коліс, бо вдень сильно бомбили переправу. А що далі? Як далі? Чула ще, що наших там, за Черкасами, німець у кільце загнав, усіх у полон закріб, а хто здаватися не хотів, тих постріляв...

Ох, Юхреме-Юхреме! Чого ж ти не повернувся? Чого не покинув того трактора й не майнув до Княжої? Нащо поїхав за Дніпро? Що хотів знайти? Чого шукав?

Ох, Юхреме-Юхреме...

А наша Дарка вже зовсім доросла стала, така вже мені помічниця! Тиха, роботяща, а гарна, як намальована.

А ще, синочку, недавно до нас партизани приходили. Та які там партизани... Знаєш ти їх – Сава Невмиваний і Прохор Безпалько. Ото ж вони і ще там із декілька п'яничуг у лісі тепер живуть, а в нас приходять харчі забирати. І до мене прийшли, знають, що тебе вдома зараз немає:

– Віддавай, значить, тітко, одяг зі свого Єфрема!

– Ах ви ж, гаспиди! А син мій повернеться, що вбере?

А вони на мене пістолета наставляють, та ще й приказують світла не засвічувати й нікому про них, анафем клятих, не казати. Думали, не впізнала їх, великих героїв? Чи налякалася? Так вони ж навиклі грабувати... Самі кинулися до скрині й усе твоє, синочку, що ти ото зі своїх заробітків купив, позабирали – і капелюш, і шалик, і костюмчика, і кожушок, і гармонію, і навіть штани твої старі, бузиною фарбовані, ті, що я тобі пошила вже й не пригадаю якого року.

Де ти, синочку? Написала б тобі листа, та я ж малописьменна... Читати ще сяк-так, а написати, мабуть, не подужаю... Та й куди того листа відправляти? Загубився мій синочок на страшних дорогах війни. Чи зустрінемося ще колись? Чи дочекаюсь тебе живим побачити? Молюся за тебе...»

Мати моя Марія знову наснилася мені сьогодні. Ось сиджу я за столом у нашій хаті, а мати дістає з печі борщ, масний дух якого лоскоче ніздрі передчуттям ситного обіду, крає буханець гарячого ще хліба. Відчуваю, що цей сон вістує мені щось добре, можливо, навіть швидке повернення додому, зустріч із матір'ю, сестрою. Наповнююсь увесь урочисто-святковим, як на велике свято, очікуванням дива, не хочу поки розплющувати очей, хоча й пролунало вже чітке й загрозливе «Aufstehen!».

Поки ми шикуємось у колону, Ванька встигає мені шепнути:

– Экий ты, Ефрем! Опять всю ночь мамку звал! Хоть бы девку какую кликал!

Ох, Ваньку! Я ж до дівчат ще не залицявся! Не встиг! Я ж хотів учитися! І вчився! Знаєш, як вчився – краще за всіх! Усі десять років! Але наш колгоспний голова на згадку про моїх діда й батька – куркулів – дав мені направлення... на курси трактористів. Рік провчився, а потім на трактор і в поле. Поки літо було, то й жив там. А потім війна. А зараз ти, Ванько, і сам знаєш.

Сьогодні ми йдемо розчищати дороги. Снігу в цьому році! Довкруги дороги перемети майже в людський зріст. І знову насипало, намело так, що й не проїдеш. Наша ділянка на виїзді, уже майже за містом, попід тим лісом, що його було видно з нашого бараку. З лісу вибігає, перетинаючи шосе, неширока, так що двом возам і не розминутися, ґрунтова доріжка, вона тягнеться й по інший бік від дороги, збігаючи вниз із невеличкого горбка до найближчого від Проскурова села.

Моє серце по-зрадницькому калатає. Стугонить так голосно, аж мені здається, що це вже не серце моє, а невидимий велетенський дзвін сповіщає всіх – в'язнів і конвоїрів – про те, що сьогодні я таки зважився... Так, я це давно планував й очікував слушної нагоди. І ось вона, ця нагода! Тікаю! Або зараз, або ніколи! Я акуратно кладу свій заступ на землю, долаю кілька кроків обважнілими, ніби не моїми, пудовими ногами до конвоїра.

– Was ist los?³

О диво дивне! Невже це Ганс? Наш добрий, співчутливий Ганс, який завжди частував буряками з підводи, не боячись імовірних проблем із керівництвом? Я зазираю йому в очі й бачу там не дві холодні арійські крижини, а майже слов'янську теплу кароокість.

– Хочу до вітру!

На мигах показую, що мені треба «до вітру», негайно й по-серйозному, вдаю, що знімаю комбінезон, присідаю, але Ганс випереджає мене: гидливо штовхає під лікоть (усе-таки він арієць), указує на з'їзд із шосе на невеличкий сільський шлях. Інакше з дороги не зійдеш – майже в людській зріст (а то й вищі) рукотворні снігові кучугури з обох боків утворили химерний білий коридор, льодяний тунель, за дах якому править по-зимовому бездонне, чисто-синє, без жодної хмаринки небо.

Тут, по-інший бік снігової стіни, до моїх ніг знову повертається молодеча сила, очі чітко й безпомилково розрізняють потрібні орієнтири, а вуха вловлюють Гансові кроки, що віддаляються в протилежний від мене бік. Біжи, Сфреме, біжи! Або пан, або пропав!

І я біжу, не розбираючи дороги! Біжу щосили! Біжу з усього свого прагнення волі! Моєю спиною в усіх можливих напрямках теж біжать «мурахи» від щохвилинного, щосекундного очікування автоматної черги. Я на бігу розкручую себе то вправо, то вліво – хай лишень спробують поцілити, і з жахом чую за собою чиєсь тупотіння! Невже живим вирішили брати? Не дамся! Хай уже вбивають! З розгону стрибаю в невеличкий, порослий кущами ярочок. Зверху на мене валиться, колючи просто в обличчя молодечею, давно неголеною, такою ж, як і моя, бородою, хтось знайомий, хто, відсапавшись і обтрусившись, виявляється... Ванькою.

– Ты что ж это, Ефрем, товарища решил бросить?

Ванька ображено сопе в мій бік, але я, тамуючи сміх, тягну його назад, на доріжку до села.

– Біжімо!

І ми біжимо, а мені так радісно, так легко, ніби й не було ніколи цього багатомісячного погибельного полону! Не було скаліченого, осиротілого дитинства! Ніби це не я, а хтось інший, схожий на мене, пройшов ці страшні випробування. І хтозна які, може, стократ лютіші випробування ще попереду? Ніби я знаю, що мене чекає вільний світ – світ поза концтабором, війною, голодом.

Ми біжимо, вільні і юні, а тому дужі та сильні! Ми біжимо... у прекрасний вільний світ.

³ Чого тобі? (нім.)

Агафія

*Гострі очі розкриті в морок,
Б'є годинник – чотири, п'ять.
Моє серце в гарячих зморах,
Я й сьогодні не можу спать.
Але вранці спокійно встану
Так, як завжди, без жодних змін
І в життя, як в безжурний танок,
Увійду до нічних годин.*

Олена Теліга. Гострі очі розкриті в морок

- Мамо! Ти бачиш цю могилу?
- Яку могилу, доню? Цей невеличкий горб між двома тополями на узбіччі?
- Так, мамо... Тут багато хлопців – молодих, юних, чудових... Івани – Степани – Андрії – Тараси – Миколи – Михайли... А серед них, мамо, і Нюсин Рома...
- Рома?... Роман Павленко?
- Він загинув майже відразу... На початку війни... Я знаю... Йому не боліло. Міна розірвалася за декілька метрів від нього. Не було шансів... Пам'ятаєш, мамо, як ти нам співала? Ой – у полі – жи-и-и-то – копитами – зби-и-и-то – під – білою – березо-о-о-ю – козаченька – вбито...
- Ой – убито – вбито – затигну-у-у-то – в жито – червоною – китайко-о-о-ю – оченьки – за-а-акрито.
- Тільки Ромі ніхто не закрив очей... не накрив козацького тіла... Не було чого накривати, мамо... Мамо, Нюсі казати?
- Не треба, Полю... Нехай жеде... Нюся молода й сильна. Вона це переживе, зустріне іншого і знову відчує, що має серце. Але зараз, коли щодня (якщо прокинувся – з'їв чогось – заснув, то вже щастя) вбивча невідомість, страх, відчай... Сам цей алгоритм чекання (коли скінчиться війна, коли повернеться Рома) дає сили. Розумієш, Полю?
- Добре, мамо! Я нічого не казатиму Нюсі. Хай визнає потім, коли вже не буде війни. Коли вже не буде війни...
- Ой – як – ви-и-и-йшла – мила – голубо-о-о-чка – сива – як – підня-я-я-ла – китаєчку – та й – заголоси-и-и-ла...

Агафія прокинулася. За вікном ледь сіріло – десть четверта літнього ранку. Ні, уже не засне. Уже не засне, просто лежатиме, перекидатиметься з боку на бік, крутитиметься на цьому рипливому старому ліжку.

Обережно, щоб не збудити Семена, спустила ноги з високо намощеного, але не дуже широкого ложа. Перед очима ще стояв невисокий, продовгуватий земляний горбик, ніби рукотворний валок, прокладений від однієї тополі до іншої. На узліссі, майже на полі, щедро проораному кратерами від вибухів, ледь помітний із дороги – без жодного знаку чи хреста (боронь Боже). Що з ним буде за рік-два? Зіллється-зрівняється із землею. Добре, хоч не на полі. І на тім спасибі, що солдатські тіла винесли за межу орного ґрунту. Скільки таких безіменних могил – тут – там – по всій землі, по всій цій землі, охоплений війною? А жінки (матері – сестри – дружини – дівчата) чекатимуть... До останнього...

Так і не спитала про Жору! Чому? Чому вона не спитала про Жору? Але Поля сама б сказала, якби з ним щось сталося... Поля сказала б?

Поля тепер сниться значно рідше, майже не сниться (не те, що в перший рік). Вона сниться не «на погоду». О ні! Вона сниться до лиха... І ніколи не попереджає (невже не може?), а розказує. Так, як і за життя? Так, як і за життя.

Те, що було, знали всі. А от те, що буде – чекає – вловлюється проекцією – зримо (не для всіх) видовом? Кому ж це було до снаги? Поля знала (вона бачила це так само ясно, як сад за вікном будинку, а за ним – пологий берег і безкінечний Дніпро). Звідки? Від кого? Для чого розказувала? Для чого окреслила майбуття кожного з них (мами, тата, Жори, Нюсі, Клави)? Як же їм тепер жити з цим «знанням»? Та й нащо? Аби виконати «програму»?

Доля неблаганна. Раз і назавжди окреслена тим, хто там – за фікусом – на небі – скрізь. Долю змінити несила. Жодному ще не вдалося. Тоді, у той зимовий вечір (їй щойно виповнилося сімнадцять) було якесь свято (Андрія? Катерини? Варвари?), коли ворожіння, зазвичай заказане, дозволялося за такою собі усною згодою, за правом звичаю, давнього звичаю предків. «На Андрія дівки ворожать». Дівки ворожили. І вона? І вона. А коли питань стало більше, ніж відповідей, а відповіді – усі не до ладу (ніби пальцем у небо), хтось із найсміливіших гукнув, що треба, мовляв, до бабуні Дуні, усім знаної на острові «видющої» баби.

– Ні вдівець, ні молодець – твій суджений! Ні вдівець, ні молодець!

Ні вдівець, ні молодець? Як так? Але ця страшна баба, що лякала своїм виглядом дужче за самі віщування, нічого не пояснила. «Ні вдівець, ні молодець». Як хочеш, так і розумій... І тільки коли через два роки Гафія познайомилася з ним, із Семеном, нарешті відкрився сенс того пророцтва. Семен, її суджений Семен, який був на дванадцять років старший за неї, воював на імперіалістичній, потрапив в австрійський полон і був викуплений за царське золото, уже мав дружину, з якою розлучився. Розлучений – усе просто. «Ні вдівець, ні молодець» – це той, хто розлучився.

Красивий, зі світло-карими виразними очима й темними козацькими вусами. Але за цією зовнішністю – інвалід з одбитими нирками, контужений, який ще довго скидався уві сні від видив першої своєї війни. Роботящий і добрий, але й запальний і непоступливий. Його просто не дочекалися. Проміняли на іншого, хто став батьком його маленькому синові, новим чоловіком для його колишньої дружини. І образа за це – на життя, на долю, на обставини, що склалися саме так (пронесена, культивована, не раз промовлена вголос) – визначала увесь шлях його подальшого існування. Скільки він був у тому шлюбі? Рік-два? А потім війна, полон. Його не було шість років. Син зростав, не знаючи його, а його дружина, молода й вродлива, знайшла нового чоловіка. Чим був для нього цей невеличкий часовий вимір попереднього існування? Навіки втраченим раєм? А Гафія і ще один син і три доньки, хороша садиба тут, на острові? Це – вторинне – сурогат – швидше даність – безвихідь? Чи свідомий вибір? Здійснення мрії? Ніколи... жодного разу не відповів Гафії на ці її запитання, вимовлені-викричані зі сльозами, докорами, благаннями. Та й чи собі коли дав відповідь? Чи розібрався? У собі? У хитросплетіннях власного життя?

Агафія відкриває тонку мереживну фіранку на вікні – чи не єдине з того, що залишилося від довоєнного побуту (може, обміняли б і її, але ж, вилиняла й заштопана в декількох місцях, уже не годилася на обмін). На блідо-сірому небі жодної зірки, але місяць, збляклий, проте ще чітко окреслений, видніється досі. Тиша. Спокій. Передранкове безголосся. І в цій передсвітанковій миті, прорізаний лише самотнім посвистом невидимої пташини, такою відчутною стає безглуздість усього цього людського. Ось він – вільний світ! У ста лево-незворушному спокої Дніпра, що несе свої води в невідоме, і лише легкий дріж його гладенької поверхні виказує рух течії. Він ніс свої хвилі вчора, несе сьогодні, нестиме завтра. Йому байдуже до цих людей на берегах. Вони кидаються вибуховими зарядами, а він їх просто ковтає й котиться далі, поливають свинцем – не спиняється, не обертає своїх вод назад. І тільки потовчена риба, що спливає мертвим сріблом, випалений очерет і понівечене дно – знаки доби, сліди війни, але й вони колись заростуть. Усе минає, мине й це. А він, Дніпро, одвічний, іншого нема.

Літо. Спекотні дні. Корова доїться. Німці ходять. Не лише по молоко. Приходять скупатися на піщаний пляж, який просто тут, під вікнами, тягнеться вздовж усього західного

берега острова, добре проглядається – мов на долоні. Складають свої автомати просто тут, у кутку кімнати (хтось один залишається наглядати), роздягаються й розвішують зелені штани й кітелі по всіх стільцях та й біжать на берег. Їхні молоді, здорові тіла бронзовіють на сонці, чорні мокрі труси обліплюють усе те сороміцьке, на що заказано дивитися. «Не дивіться ви на них – очі поламаєте!» – свариться на дівчат Гафія. Клава крадькома таки позирає у віконце, Нюся прикривається книжкою – вдає, що їй байдуже, а Гафії справді байдуже. Німці весело перегукуються, хлюпаючи один на одного водою – звичайні собі хлопці. Жодної винятковості – ні в будові черепа, ні в решті частин тіла... Пересічні, шеренгові чоловіки, яких не вирізниш у натовпі, байдуже – чи то кельтів, чи слов'ян, чи германців (аби не чорношкірих). Купаються гуртом – до п'яти-шести. А останнім часом навіть «на варті» нікого не лишають біля свого майна в кімнаті. Довіряють? Довіряють...

Гафія ледь-ледь прочиняє вікно, і пахощі, напrawdę райські пахощі червневих троянд, іще нічим не прибиті, – жодними побутовими запахами, – теплими хвилями розливаються кімнатою. Якесь рання муха залітає через цю вузесеньку щілинку й починає густо й набридливо дзижчати. Гафії не хочеться здійсмати галас, влаштовуючи полювання за цією нечемною гостею, що вдерлася без жодного запрошення. Вона навстіжень відчиняє половинку вікна і рушником виганяє клятву мушару. Знову тиша, сонна, нічим не розтривожена. На ліжку Семен провалився, як камінь у воду, у глибокий сон – не кричить, не стогне, не кличе (уже років із десять не кличе Настю – першу дружину, як і не порівнює – борщі – пироги – вареники її, Гафіїні, і тої, першої). За стіною – дівчата, точніше, лише Клава, бо Нюся на нічній зміні (хлібзавод працює безперервно).

Протягом прочиняються двері в ту, іншу кімнату. Де фікус, а за ним «В'їзд Ісуса в Єрусалим на осляті», а по-простому – «Вербна неділя», Микола Угодник і рядком свята Аполлінарія, святий Георгій і ще темні лики святих. Уже майже рік, як німці в Києві. Довгий, безрадісний рік – рік їхнього життя.

Невже Роми й справді нема? Поля сказала, що Роми вже нема... А Нюся? Як вона це переживе? Гафія сказала Полі, що вона сильна, переживе... Жорстоко... Зустріне іншого – і це, зрештою, правда! Але як от проіснувати між цим «переживе» й «зустріне іншого»?

– Царю небесний, утішителю! Душе істини, що всюди єси і все наповняєш! Скарбе добра й життя подателю! Прийди до нас, і вселися в нас, і очисти нас від усякої скверни, і спаси, Благий, душі наші... спаси душі наші...

Приїзд

Від гогітливого, вишкіреного полум'я плавиться метал – стікає й невеличкими калюжами живої ртуті відбиває заграву вогню.

– Німеччина вітає!

– Яка Німеччина? Америка шоколяди скидає!

У страшній своєю неприродністю тиші верескливий до божевільного відголоску десь усередині звук протиповітряної сирени. Усі забилися по щілинах. І навіть цих, щойно прибулих до Мюнхена «остів», простих наймитів, сигнали до якогось рову. Чи всіх, хто їхав на цьому поїзді? Розтрощені від прямого попадання перший і другий вагони крутяться в стугонінні вогнища, ніби картонні. «Ніхто й не врятувався, мабуть», – думає Єфрем, скидаючи картуза. («У другому вагоні, «жіночому», їхали сестри Юля та Ніна», – гострий спогад шпигає десь зліва... зліва, де серце?) Далі декілька вагонів, повалених на бік (із їхніх вибитих шиб уже проростають пелюстки вогняних квітів), так, що й не зрозуміло, чи врятувався хто. А хвіст цього диво-поїзда, що майже два тижні (з кінця березня до початку квітня) віз і віз цю молоду робочу силу сюди, до Німеччини, на поміч Рейху, таки вцілів. Прибулі дивом устигли повискакувати й під тиском конвоїрів, що підганяли їх і словами, і тумаками, поховатися, як миші.

– Бач як? Усе місто темне-темнісіньке – від бомбів ховається... А тут світло, наче вдень! Добре видно, куди скидати!

– Так куди вже скидати? Усе вже побомбили!

Усе? Чи не все? Раз по раз ще розрізає повітря страшний свистячий звук (так, певно, звучить смерть) і стугонить, як жива, земля під ногами. Будівля мюнхенського вокзалу на тлі нічного неба палахкотить чітко й виразно. Ніхто й не намагається її гасити – марна справа! Під бомбами, які й далі щедро сиплються майже без перерви, – аж до світання, – це все одно, що стати живою мішенню, позначеною хрестом на мапі цього міста.

Ванько підкочується до Єфрема: «Слыш, паря! А так им, этим немцам, и надо! Пусть получают своё! Агрессоры! Фашисты!» Ванька – той самий росіянин із Ракова. Чи доля вже така? Поєднані з Єфремом в одній зв'язці – опинилися разом і тут. Ванька так і не повернувся до свого Воронежа. Тоді, коли вони тікали разом із проскурівського концтабору, він так і заявив Єфрему: «К тебе ближе! Сперва у тебя немного отъежся, а тогда уж...»

Що він повернеться до Воронежа (повторював це без кінця), стало вже такою собі приказкою, чутою по сто разів на дню («Вот у нас, в Воронеже!», «Эх! Кабы ж оказаться в Воронеже!»). Може, так би воно й було, якби не сільська молодичка Оксана, яка запросила його «на поміч». А потім... Потім почалися ці «вивезення» молоді на роботу...

– Freche Amerikaner!⁴

– Jawohl! Vor dem Jahre dreiundvierzig gab es keine Bomben da! Sie haben sich hierher kaum gewagt!⁵

Це німці із супровідників (ще вчора грізно з-під брів гаркали, сварилися – справжні наглядачі) лежать у весняному багні поруч із тими, кого везли сюди, як скотину, у дерев'яних, з одним вузесеньким загратованим віконечком вагонах, покотом на соломі (окремо дівчат і хлопців), перераховували на станціях, кидали по в'язанці дров для бляшаної буржуйки. А зараз такі ж упосліджені, нагнуті, принижені кимось іще сильнішим за них, кимось, проти кого ці їхні автомати – дитячі пукалки.

– Слышь, Ефрем! О чём это они? Ты ж учил немецкий?

⁴ Знахабнілі американці! (нім.)

⁵ Так! До сорок третього не бомбили! Боялися і носа сюди поткнути! (нім.)

Але Єфрем не чує його, так само як і не дослухається до тих двох біля нього. Він задивився в бліде світанкове сяйво, що прогнало цих шулік у небі, як нічний морок. Пожежні машини над'їхали зусібіч і, як великі жуки, сновигають між здібленими шпалами, вагонами колесами догори, вирвами від бомб, усе ближче й ближче підкочуючись до палаючої будівлі вокзалу. За годину-дві на місці вогняного смерчу лише чорне хмарище кіптяви, загусла, смердюча, смоляниста імла, а в ній – сотні робітників (ніби враз відкрило шлюзи гігантського мурашника, бо й справді де їх стільки взялося о шостій ранку?), і кожен щось несе, складає сміття в триколісні возики, розтягує погнуті й перекручені шпали, а натомість тягне нові. Мурашник? Мурашник. Гігантський, справний, механізований. Так от який ти, вільний світе? Ось ти яка, Європо? Така ж знедолена й розчавлена війною, яку сама ж і розпочала? Що важливіше: хто розпочав чи хто завершить?

Довга колона – по двоє, по троє – майже без охорони суне до міста. Та й яка вже тут, у Німеччині, охорона? І куди вже його тікати? Хто міг чи хотів (із тих, кому випав такий шанс і хто ним скористався), той втік іще в Україні, бо кордон – це та межа на мапі, яка стає точкою неповернення. Єфрем тікав аж двічі до цього останнього, остаточного «вербування». Вертав манівцями (бо ж без документів) додому, щоб тоді, серед ночі, сторожко застукати у віконце до матері («Мамо! Відчиніть! Це я!»). А тоді зранку мати з могоричем до сільського старости: «Миколо Лесандровичу! То як бути? Казати, що знову доктори відпустили? Га? По болісті? Як минулого разу?»

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.